

Σπυρίδων Τζούνακας**Πανεπιστήμιο Κύπρου**

Πτυχές της κοινωνικής και πολιτικής ζωής των Ρωμαίων στη διδασκαλία των Λατινικών

Ο λόγος για τον οποίο η λατινική έλαβε τον τιμητικό τίτλο της κλασικής γλώσσας δεν ήταν τόσο για το κλιτικό της σύστημα και την αρτιότητα της συντακτικής δομής της όσο διότι ήταν ο φορέας της λατινικής λογοτεχνίας με την οποία μεταλαμπαδεύθηκαν στις νεότερες γενιές διαχρονικές πολιτισμικές αξίες. Άλλωστε, ας μην ξεχνούμε ότι οι λέξεις είναι φορείς εννοιών και ότι δεν λειτουργούν ερήμην της σκέψης, με την οποία είναι αλληλένδετες.

Όπως είχαμε δει σε προηγούμενα σεμινάρια, οι ίδιοι οι Ρωμαίοι πολύ νωρίς συνειδητοποίησαν ότι το μεγαλείο της πολιτείας τους και η σταδιακή ανάδειξή της σε κοσμοκράτειρα δύναμη βασιζόνταν στη διαχρονική πιστή τήρηση ορισμένων αρχών, τις οποίες αποκαλούσαν με τον περιεκτικό όρο *mos maiorum* (ήθος των προγόνων). Αυτές τις αρχές και αρετές εφάρμοσαν στην πράξη υποδειγματικές μορφές του δημοσίου βίου που αποτέλεσαν διαχρονικά πρότυπα προς μίμηση (*exempla ad imitandum*) και προβλήθηκαν μετ' επιτάσεως σε πολλά λογοτεχνικά έργα διαφόρων εποχών.

Εφοδιασμένοι με τον *mos maiorum* και τα *exempla virtutis* των συμπατριωτών τους οι Ρωμαίοι συχνά εμφανίζονται να ακολουθούν μία φιλοσοφία της ιστορίας που θέλει την εξουσία να μεταβαίνει στον ηθικά ανώτερο λαό.¹ Σε ένα από τα πιο γνωστά χωρία της *Αινειάδας* του Βιργιλίου, στον επίλογο της προφητείας του Αγκίστη, ο ποιητής διακηρύσσει το καθήκον της Ρώμης στον κόσμο του μέλλοντος που φαντάζεται, την *Pax Romana* του ποιητικού του οράματος, τη σύζευξη δύο αλληλοσυμπληρούμενων πολιτισμών, του ελληνικού και του ρωμαϊκού, που ο καθένας έχει τα δικά του δώρα για την ανθρωπότητα και τη δική του εκπολιτιστική δύναμη:

excudent alii spirantia mollius aera

¹ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Sall. Cat. 2.6: *fortuna simul cum moribus inmutatur. Ita imperium semper ad optimum quemque a minus bono transfertur*· πβ. επίσης, μεταξύ άλλων, Cic. Off. 2.26-29.

(credo equidem), vivos ducent de marmore vultus,
orabunt causas melius, caelique meatus
describent radio et surgentia sidera dicent: 850
tu regere imperio populos, Romane, memento
(hae tibi erunt artes), pacique imponere morem,
parcere subiectis et debellare superbos.

(Verg. *Aen.* 6.847-853)

Άλλοι θα κατασκευάζουν με μεγαλύτερη λεπτότητα έμψυχα χάλκινα αγάλματα (το πιστεύω βέβαια), θα βγάζουν από το μάρμαρο μορφές ζωντανές, θα συζητούν καλύτερα για τα αίτια, και θα διαγράφουν με τον διαβήτη τις κινήσεις του ουρανού και θα μιλούν για τα άστρα που ανατέλλουν· εσύ, Ρωμαίε, να θυμάσαι να κυβερνάς τους λαούς με την εξουσία σου (αυτές τις τέχνες θα έχεις) και να επιβάλλεις ήθος στην ειρήνη, να συμπονάς τους υποταγμένους και να κατασυντρίβεις τους αλαζόνες.²

Ο Βιργίλιος τιμά και σέβεται το ελληνικό πνεύμα. Αναγνωρίζει την ανωτερότητα του ελληνικού πολιτισμού σε αρκετούς τομείς, όπως στις καλές τέχνες, τη ρητορική, τις επιστήμες. Θεωρεί, ωστόσο, ότι οι Ρωμαίοι υπερέχουν στην πολεμική δράση, στην ορθή διοίκηση και στο ήθος της ειρήνης, ανάγοντας την ηθική στη λυδία λίθο για τη διακυβέρνηση του κόσμου, παρέχοντας μια ηθική αιτιολόγηση του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού και παροτρύνοντας τον κάθε μελλοντικό Ρωμαίο στο καθήκον του. Αυτό είναι η υπεύθυνη συμπεριφορά κατά την ειρήνη και η επιβολή καθορισμένου συστήματος νόμου και τάξης. Έτσι, τελικός σκοπός της επιβολής της *pax* με το *imperium* είναι η ευσπλαχνία στους υποταγμένους και η συντριβή των αλαζόνων και με τον τρόπο αυτό υπογραμμίζεται η ανθρωπιστική όψη του ρωμαϊκού επεκτατισμού.³

Καθώς οι έννοιες του *mos maiorum* και των *exempla ad imitandum* αναλύθηκαν σε προηγούμενα σεμινάρια, στη συνέχεια της ανακοίνωσής μου θα δούμε και θα σχολιάσουμε διάφορες πτυχές της κοινωνικής και πολιτικής ζωής των Ρωμαίων που απαντούν στα κείμενα των σχολικών εγχειριδίων και θα συζητήσουμε ενδεχόμενους τρόπους αξιοποίησής τους στη διδακτική πράξη.

² Η ελληνική μετάφραση ακολουθεί αυτή του Δ. Γ. Γεωργοβασίλη, *Βιργιλίου Αινειάδας, βιβλίο VI*, Αθήνα 1994, με τροποποιήσεις.

³ Για το διάσημο αυτό χωρίο καθώς και για σχετική βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Ν. Horsfall, *Virgil, Aeneid 6: A Commentary*, Berlin / Boston 2013, 577-586.

Ο θεσμός της **οικογένειας** αποτέλεσε ένα από τα θεμέλια στα οποία στηρίχθηκε η ρωμαϊκή κοινωνία και καταλαμβάνει σημαντική θέση στις ηθικολογικές τοποθετήσεις των Ρωμαίων. Αυτό διαφαίνεται ήδη από το **Μάθημα II: Διδώ και Αινείας**, και ειδικότερα στην πρόταση *Aenēas cum Anchīsā, cum nato et cum sociis ad Italiam navigat*, όπου βλέπουμε ότι, όταν ο Αινείας διέφυγε από τη φλεγόμενη Τροία, φρόντισε να πάρει μαζί του τον ανήμπορο υπερήλικα πατέρα του Αγχίση και τον ανήλικο γιο του Ίουλο ή Ασκάνιο εκδηλώνοντας στην πράξη την προσήλωσή του στους οικογενειακούς δεσμούς και στην έννοια της *pietas*. Η αρετή αυτή, η οποία καταλαμβάνει εξέχουσα θέση στη ρωμαϊκή κοινωνία, έχει ένα πολύ μεγαλύτερο εύρος από αυτό της ελληνικής ευσέβειας και αποδίδει την αναγκαία στάση των Ρωμαίων έναντι των θεών, της πατρίδας, των γονέων, των συγγενών και των συμπολιτών τους. Πρόκειται για μία έννοια που επεκτείνεται στην ευρύτερη οικογένεια, την κοινωνία, αποσκοπώντας στην αρμονία της, χωρίς να ταυτίζεται πάντοτε με τη *religio*.⁴

Σκηνές του οικογενειακού βίου παρατηρούμε επίσης στο **Μάθημα XII: Ο Αιμίλιος Παύλος και το σκυλάκι της κόρης του**, όπου ο ύπατος της Ρώμης ανησυχεί για τη θλίψη της κόρης του και ερμηνεύει ως οινώ τον θάνατο του μικρού σκύλου της. Σχέσεις πατέρα και κόρης βλέπουμε επίσης στο **Μάθημα XXVI: Ο Πλίνιος αναγγέλλει ένα θλιβερό γεγονός**, όπου αναφέρονται η αγάπη της μικρής Μινικίας Μαρκέλλας προς τον πατέρα της Μινούκιο Φουνδανό: *Ut illa patris cervicibus inhaerēbat! ut nos amīcos paternos et amanter et modeste complectebātur!* και η θλίψη του τελευταίου για την απώλειά της, καθώς και στο **Μάθημα XLVII: Ο Αύγουστος και η φιλαρέσκεια της κόρης του Ιουλίας**, όπου σε ένα χιουμοριστικό επεισόδιο φαίνεται η αδυναμία που της είχε ο Αύγουστος αρχικά, καθώς προσπαθεί να την προστατεύσει από το να μείνει φαλακρή.

Μολονότι η πατρική (και η γονική γενικότερα) στοργή είναι μία αναμενόμενη αντίδραση εντός οικογενειακού πλαισίου, αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη ρωμαϊκή σκέψη είναι ότι ακόμη και αυτή η αναμφίβολη αγάπη για τα παιδιά κάποιου δεν πρέπει να τίθεται πάνω από την κορυφαία ανάγκη υπηρετήσης του γενικού συμφέροντος. Πρόκειται για μία θέση που έχει ισχυρές βάσεις τόσο στον παραδοσιακό κώδικα ηθικών αξιών του *mos maiorum* όσο και στο στωικό φιλοσοφικό δόγμα, όπως βλέπουμε π.χ. στο **Μάθημα XLVI: Το**

⁴ Πβ. ενδεικτικά H. Wagenvoort, *Pietas: Selected Studies in Roman Religion*, Leiden 1980, ιδίως 1-20· C. J. Bannon, *The Brothers of Romulus: Fraternal Pietas in Roman Law, Literature and Society*, Princeton 1997· B.-J. Schröder, “Römische *pietas* – kein universelles Postulat”, *Gymnasium* 119 (2012) 335-358· H. Kowalski, “*Pietas* and *impietas* as the Characteristics of ‘Good’ and ‘Bad’ Citizens and Politicians in Rome during the Decline of the Republic”, *Klio* 58 (2021) 67-91· Ε. Λάζαρη, *Η έννοια του pudor στη Φαρσαλίδα του Λουκανού*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κύπρου 2021, 42-44.

γενικό συμφέρον μπαίνει πριν από το ατομικό, όπου το προερχόμενο από το *De finibus* του Κικέρωνα απόσπασμα τονίζει την υποχρέωση του κάθε ατόμου να τοποθετεί το καλό του συνόλου πάνω από την ατομική του ωφέλεια: *illud natūrā consequitur, ut commūnem utilitātem nostrae antepōnāmus. Ut enim leges omnium salūtem singulōrum salūti antepōnunt, sic vir bonus et sapiens et legibus parens consulit utilitāti omnium plus quam unīus alicuius aut suae*. Έτσι δεν απουσιάζουν πλείστα παραδείγματα που δείχνουν τη σκληρότητα με την οποία γονείς δεν δίστασαν να καταφερθούν ακόμη και εναντίον των παιδιών τους προκειμένου να υπηρετήσουν το γενικό καλό. Μία χαρακτηριστική τέτοια περίπτωση είναι αυτή στο **Μάθημα XXXI: Η γενναιότητα δε βγαίνει πάντα σε καλό**. Εδώ περιγράφεται πώς κατά τον Λατινικό Πόλεμο (340-338 π.Χ.) ο ύπατος Τίτος Μάνλιος εκτέλεσε τον γιο του, παρότι ο τελευταίος νίκησε σε μονομαχία τον αρχηγό των εχθρών και τους έτρεψε σε φυγή. Ο λόγος για την αδυσώπητη αυτή τιμωρία του ήταν ότι ο γιος του παραβίασε την εντολή του να απέχει από κάθε πολεμική δράση κατά την απουσία του ιδίου, το δε γεγονός ότι παραβιάζοντας τη διαταγή ο γιος πέτυχε σημαντική νίκη δεν τον απάλλαξε από την εσχάτη των ποινών: *Sed consul, cum in castra revertisset, adulescentem, cuius operā hostes fugāti erant, morte multāvit*. Το παράδειγμα του Τίτου Μάνλιου καταδεικνύει την παροιμιώδη προσήλωση των Ρωμαίων στην έννοια της πειθαρχίας καθώς και ότι κανείς δεν μπορεί να εξαιρεθεί από την καθολική ισχύ των εντολών και των νόμων. Η αυστηρότητα πρέπει να είναι ίδια προς όλους και καμία προσωπική συμπάθεια, ούτε καν αυτή προς τα μέλη της οικογένειας κάποιου, δεν επιτρέπεται να ευνοεί διακρίσεις. Στο πλαίσιο αυτό διαπιστώνεται μια σαφής ιεράρχηση, στην οποία το συμφέρον του κοινωνικού συνόλου από την εμπέδωση της ισονομίας τίθεται υψηλότερα από το ατομικό συμφέρον και την εξυπηρέτηση συγγενών και φίλων.

Η περίπτωση του Αυγούστου και της μοναχοκόρης του Ιουλίας κινείται σε παρόμοια κατεύθυνση. Παρότι ο αυτοκράτορας την υπεραγαπούσε και αυτή ήταν το μόνο του βιολογικό παιδί, δεν δίστασε να την τιμωρήσει με εξορία, όταν με τη φερόμενη ανηθικότητά της παραβίαζε την ηθική του νομοθεσία (ειδικότερα τις περίφημες *Leges Iuliae de maritalibus ordinibus*) και δυσχέραινε τη γενικότερη προσπάθειά του για επιστροφή στον *mos maiorum*. Η υπερβολική σκληρότητα προς ένα μέλος της αυτοκρατορικής οικογένειας λειτουργεί παραδειγματικά για την ευρύτερη «οικογένεια», την κοινωνία, η οποία αποδέχεται έτσι ευκολότερα τις αυστηρές ηθικές μεταρρυθμίσεις.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η περίπτωση που βλέπουμε στο **Μάθημα XLIII: Η οργή της μάνας**. Εδώ η Βετουρία όχι μόνο εμφανίζεται να μην εγκρίνει τις κινήσεις του γιου της,

του αριστοκράτη Γναίου Μάρκιου Κοριολανού, αλλά καταφέρεται με σφοδρότητα εναντίον του, όταν τον βλέπει επικεφαλής του στρατού των Βόλσκων να στρέφεται εναντίον της πατρίδας του, και εν τέλει κατορθώνει να τον σταματήσει από τον εμφύλιο πόλεμο που σχεδίαζε. Στην περίπτωση της για άλλη μία φορά το συμφέρον της πολιτείας τίθεται υπεράνω των οικογενειακών δεσμών.

Μία άλλη πτυχή του κοινωνικού βίου της Ρώμης που απαντά συχνά στα σχολικά εγχειρίδια είναι αυτή της έντονης **θρησκευτικότητας**. Η έννοια αυτή είναι στενά συνυφασμένη με αυτή της ηθικότητας και οι Ρωμαίοι θεωρούν ότι με τον ηθικό τους βίο και την ηθική τους ανωτερότητα εξασφαλίζουν τη θεϊκή εύνοια, η οποία με τη σειρά της αιτιολογεί την παγκόσμια κυριαρχία τους. Στο **Μάθημα IV: Τα ήθη των αρχαίων Ρωμαίων**, ο ιστορικός Σαλλούστιος εγκωμιάζει τους προγόνους του προβάλλοντας την αντίθεση ανάμεσα στη γενναιοδωρία που εκείνοι επεδείκνυν κατά τη λατρεία των θεών και στη φειδώ που τους διέκρινε στην ιδιωτική τους ζωή: *Rōmāni in suppliciis deōrum magnifici sed domi parci erant*. Στο κείμενό του, από το έργο του *Συνωμοσία του Κατιλίνα*, ο Ρωμαίος ιστορικός αφενός αφήνει να εννοηθεί ότι η βαθιά θρησκευτικότητα αποτέλεσε ένα από τα αίτια που οδήγησαν τους προγόνους του στο μεγαλείο και αφετέρου υπαινίσσεται ότι αυτή η θρησκευτικότητα έχει υποχωρήσει στις μέρες του και τη νοσταλγεί.

Ωστόσο, αρκετά συχνά, όπως για παράδειγμα στη λογοτεχνία της εποχής του Αυγούστου, η θρησκεία έτυχε εκμετάλλευσης στο πλαίσιο της **προπαγάνδας** για την εξυπηρέτηση εθνικών και δυναστικών σκοπιμοτήτων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του **Μαθήματος X: Η προφητεία του Δία**, που βασίζεται σε ένα από τα πιο διάσημα χωρία της *Αινειάδας* του Βιργιλίου από το 1ο της βιβλίο. Καθησυχάζοντας τη θεά Αφροδίτη για τις ταλαιπωρίες του γιου της Αινεία ο πατέρας των θεών και των ανθρώπων προλέγει εδώ την αιώνια εξουσία των Ρωμαίων (*Rōmānis imperium sine fine erit*), που είναι προκαθορισμένη από το *fatum*, το πεπρωμένο, καθώς και ότι τόσο ο μυθικός Αινείας όσο και ο υποτιθέμενος ιστορικός απόγονός του Αύγουστος θα αποθεωθούν: *Tu Aenēam ad caelum feres [...] Hunc tu, ut Aenēam, in caelo accipies*. Προσυπογράφοντας τη σχετική προπαγάνδα και παρουσιάζοντας την καταγωγή των Ρωμαίων τρωική ο ποιητής εξασφάλισε στη Ρώμη τίτλους ευγενείας, αλλά ταυτόχρονα εξασφάλισε και θεία καταγωγή στον αυτοκράτορα Αύγουστο ανάγοντάς τη στον Αινεία και κατ' επέκταση στη θεά Αφροδίτη. Στην *Αινειάδα* βλέπουμε έτσι μια θρησκευτική και ηθική αιτιολόγηση του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού, δηλαδή ο Βιργίλιος είδε την πορεία της ρωμαϊκής ιστορίας σε συνεχή εξάρτηση από τη θέληση των θεών και αφήνει να εννοηθεί ότι

η Ρώμη έγινε κυρίαρχη του κόσμου όχι μόνο με την ισχύ των όπλων αλλά και με το πεπρωμένο. Ο ποιητής προσπαθεί συνεπώς να πείσει ότι η μοίρα όρισε τη Ρώμη για τα μεγάλα επιτεύγματά της, ενώ παράλληλα προβάλλει την ηθική υπεροχή των συμπατριωτών του και την πολιτισμική τους δράση τονίζοντας ότι ο Αινείας συνέτριψε την αγριότητα, επέβαλε ήθη και έκτισε τείχη: *Populos feroces contundet, mores eis impōnet et moenia condet.*⁵

Η θρησκευτική πίστη των Ρωμαίων συχνά συνοδευόταν από την πεποίθηση ότι οι θεοί επιθυμούν να διευκολύνουν τους ανθρώπους και για αυτό προμηνύουν το μέλλον τους με διάφορους τρόπους, με θεόσταλτα σημάδια (*omina*), τα οποία οι Ρωμαίοι θεωρούν ότι μπορούν να αποκρυπτογραφήσουν και να ερμηνεύσουν. Στο πλαίσιο αυτό τυχαία γεγονότα εκλαμβάνονται ως **οιωνοί** που αποκαλύπτουν τη βούληση των θεών και την προδιαγεγραμμένη εξέλιξη της μοίρας. Ενδεικτικά είναι τα παραδείγματα τόσο στο **Μάθημα XII: Ο ύπατος Αιμίλιος Παύλος και το σκυλάκι της κόρης του** όσο και στο **Μάθημα XXXVIII: Η μοίρα της Καικιλίας**. Στην πρώτη περίπτωση τα λόγια της μικρής Τέρτιας *Persa periit* με τα οποία ανήγγειλε στον πατέρα της, τον ύπατο Αιμίλιο Παύλο, ότι το σκυλάκι της με το όνομα *Persa* πέθανε, θεωρήθηκε από τον Αιμίλιο Παύλο ως θετικός οιωνός για την επικείμενη ήττα του αντιπάλου του, του Περσέα, βασιλιά της Μακεδονίας, ο οποίος συνετρίβη από τους Ρωμαίους στη μάχη της Πύδνας το 168 π.Χ. Στη δεύτερη περίπτωση η Καικιλία, η σύζυγος του Μετέλλου, ενώ αναζητεί κάποιον οιωνό για τον μελλοντικό σύζυγο της κόρης της αδελφής της που ήταν σε ηλικία γάμου, δημιουργεί η ίδια τον οιωνό: όταν οι δύο γυναίκες βρίσκονταν σε ολονυκτία σε ναό, η Καικιλία παραχώρησε τη θέση της στην ανεψιά της που είχε κουρασθεί από την ορθοστασία λέγοντάς της: *ego libenter tibi meā sede cedo*. Η ίδια η πραγματικότητα επιβεβαίωσε τα λεγόμενά της, καθώς λίγο αργότερα η Καικιλία πέθανε και τη θέση της ως συζύγου του Μετέλλου έλαβε η ανεψιά της. Και τα δύο περιστατικά φανερώνουν την πίστη των Ρωμαίων στην ιδέα ότι το μέλλον μπορεί να προβλεφθεί.

Ωστόσο, η πίστη στην ιδέα αυτή πολλές φορές καταδυνάστευε τους Ρωμαίους, καθώς μπορούσε να τους οδηγήσει σε φαινόμενα **δεισιδαιμονίας**. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα στο **Μάθημα XIII: Πώς η γνώση νίκησε τη δεισιδαιμονία**. Την παραμονή της μάχης της Πύδνας, στην οποία εν τέλει ο Αιμίλιος Παύλος νίκησε τον βασιλιά της Μακεδονίας Περσέα, η έκλειψη σελήνης τρομοκράτησε τους Ρωμαίους στρατιώτες, με αποτέλεσμα, όπως μας λέει το λατινικό κείμενο, να χάσουν την αυτοπεποίθησή τους. Αναθάρρησαν, πολέμησαν με

⁵ Για την προφητεία του Δία στο 1^ο βιβλίο της *Αινειάδας*, βλ. π.χ. J. J. O'Hara, *Death and the Optimistic Prophecy in Vergil's Aeneid*, Princeton 1990, 132-163.

ενθουσιασμό και πέτυχαν τη νίκη μόνο αφού ο αστρονόμος Σουλπίκιος Γάλλος τους εξήγησε με επιστημονικό τρόπο τη λογική του ουρανού και τις κινήσεις των άστρων και της σελήνης: *Tum Sulpicius Gallus de caeli ratiōne et de stellārum lunaequē statu ac motibus disputāvit eōque modo exercitum alacrem in pugnam misit. Sic liberāles artes Galli aditum ad illustrem illam Pauliānam victoriam dedērunt.* Το περιστατικό αυτό υπογραμμίζει την αξία των *artes liberāles* (των ελευθέρων τεχνών) και της επιστήμης εν γένει και αναμφίβολα έχει διαχρονική αξία, αφού ακόμη και στην εποχή μας δεν απουσιάζουν οι συζητήσεις (και οι αμφισβητήσεις) για την υπεροχή της επιστήμης έναντι πάσης φύσεως δοξασιών.

Την πρόκληση φόβου από τη απουσία λογικού ελέγχου παρατηρούμε και στο **Μάθημα XVII: Φόβος μπροστά στο άγνωστο**, στο οποίο βλέπουμε κάποιες ομοιότητες με το επεισόδιο του Μαθήματος XIII. Αυτή τη φορά ο φόβος που κατέλαβε τους Ρωμαίους στρατιώτες προέρχεται από υπερβολικές και αβάσιμες διαδόσεις για τη σωματική διάπλαση και τη δύναμη των Γερμανών με τους οποίους επρόκειτο να πολεμήσουν οι Ρωμαίοι. Οι συγκεκριμένες διαδόσεις προκάλεσαν σκηνές απείρου κάλλους στο ρωμαϊκό στράτευμα, ενώ η αναταραχή κατέλαβε ακόμη και τους πλέον έμπειρους στον πόλεμο. Στο επεισόδιο αυτό διαπιστώνουμε την ευκολία διάδοσης των φημών (*rumores*), ακόμη και όταν πρόκειται για τερατολογίες, και τη διαβρωτική τους δύναμη, καθώς και την ανάγκη λογικού ελέγχου της όποιας πληροφορίας.

Η πίστη στην **ονειρομαντεία** αποτελεί ένα άλλο χαρακτηριστικό της ζωής των Ρωμαίων που θα μπορούσε να σχετισθεί με τη γενικότερη δεισιδαιμονία τους και την ανάγκη τους για πρόβλεψη του μέλλοντος. Στο **Μάθημα XIV: Ένα φοβερό όνειρο**, ο Κάσσιος από την Πάρμα, ο οποίος πολέμησε στο πλευρό του Μάρκου Αντωνίου στη Ναυμαχία του Ακτίου το 31 π.Χ., μετά την ήττα του βλέπει επανειλημμένα στον ύπνο του τον Θάνατο να τον επισκέπτεται, γεγονός που επιβεβαιώνεται στην πράξη λίγο αργότερα. Τέτοιες πληροφορίες ανεκδοτολογικού χαρακτήρα είναι συχνές στη λατινική λογοτεχνία και συνάδουν με ένα ευρύτερο ενδιαφέρον των συγγραφέων για παραδοξολογίες. Ενίοτε, όμως, η πίστη στα όνειρα και οι δεισιδαιμονίες τυγχάνουν επιδέξιας εκμετάλλευσης από επιτήδειους. Έτσι, στο **Μάθημα XLVIII: Το ελάφι του Σεπτώριου**, βλέπουμε ότι ο Ρωμαίος στρατηγός εξαπατά τους κατοίκους της Ιβηρικής χερσονήσου επενδύοντας στη δεισιδαιμονία τους. Ειδικότερα, για να μπορεί να επιβάλλει δύσκολες αποφάσεις, τους έπεισε ότι αυτές τις εισηγούνταν ένα όμορφο ελάφι που μπορούσε να μιλάει μαζί του και το οποίο κατηύθυνε η θεά Άρτεμις. Όταν αυτό χάθηκε και λίγο αργότερα βρέθηκε, απέκρυψε το γεγονός για λίγο, για να ισχυρισθεί ότι είδε

στον ύπνο του την εύρεση του ελαφιού και έτσι η επανεμφάνιση του ελαφιού να επιβεβαιώσει το όνειρό του.

Μία ακόμη πτυχή του κοινωνικού βίου των Ρωμαίων που θα ήθελα να συμπεριλάβω στην ανακοίνωσή μου είναι η παροιμιώδης – σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο – προσήλωσή τους στην έννοια της **δικαιοσύνης** (*iustitia*). Το θέμα απαντά σε αρκετά κείμενα των σχολικών εγχειριδίων. Στο **Μάθημα IV: Τα ήθη των αρχαίων Ρωμαίων**, διαβάζουμε *Iustitiā inter se certābant et patriam curābant* και πληροφορούμαστε έτσι ότι οι εξιδανικευμένοι αρχαίοι Ρωμαίοι έβλεπαν τη δικαιοσύνη ως πεδίο συναγωνισμού στο οποίο επεδείκνυν τη φιλοπρωτία τους και τη συνέδεαν με τη φροντίδα της πατρίδας. Στο **Μάθημα VI: Οι νόμοι**, το προερχόμενο από τον *Pro Cluentio* λόγο του Κικέρωνα κείμενο συνιστά ένα εγκώμιο των νόμων, στο οποίο κοινοί τόποι από την προγενέστερη ελληνική σκέψη, κυρίως τη φιλοσοφική, με έμφαση στην πλατωνική, προβάλλονται σε ένα ρωμαϊκό πλαίσιο. Στο σύντομο αυτό χωρίο παρατηρούμε ενδιαφέρουσες συνδέσεις:

In eā civitatē, quam leges continent, boni viri libenter leges servant. Lex enim est fundamentum libertātis, fons aequitātis. Mens et animus et consilium et sententia civitātis posita est in legibus. Ut corpora nostra sine mente, sic civitas sine lege non stat. Legum ministri sunt magistrātus, legum interpretes iudices, legum denique omnes servi sumus: sic enim liberi esse possumus.

Αρχικώς, μέσω του *continent* υποδηλώνεται ο συνεκτικός ρόλος των νόμων σε μία πολιτεία και στη συνέχεια επισημαίνεται ότι οι αγαθοί, οι καλοί άνδρες υπηρετούν τους νόμους με προθυμία, γεγονός που δημιουργεί μια σύνδεση ανάμεσα στην τήρηση των νόμων και την αρετή, ενώ, παράλληλα, μέσω του *libenter*, αφήνεται να εννοηθεί ότι, όταν οι πολίτες είναι ενάρετοι, η τήρηση των νόμων είναι ευχάριστη και καθόλου καταπιεστική. Στην επόμενη περίοδο οι νόμοι συνδέονται ρητώς τόσο με την έννοια της ελευθερίας (*libertas*) όσο και με την έννοια της *aequitas*, η οποία μεταφράζεται μεν ως δικαιοσύνη αλλά έχει υποδηλώσεις ισότητας, συμμετρίας και αναλογίας που επιτρέπουν τροποποίηση των αυστηρών κανόνων, έτσι ώστε να ταιριάζουν καλύτερα στις συγκεκριμένες περιστάσεις μιας υπόθεσης.⁶ Κατά τον Κικέρωνα, οι νόμοι αντανακλούν τον νου, την ψυχή, τη σκέψη και την κρίση μιας πολιτείας και συνιστούν απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξή της. Τόσο οι αρχές (*magistrātus*) όσο και οι δικαστές (*iudices*) δεν είναι υπεράνω των νόμων, αλλά υπηρέτες και ερμηνευτές τους αντίστοιχα. Ιδιαίτερα εντυπωσιακό είναι το παράδοξο στο τέλος του κειμένου, που βασίζεται

⁶ Για τη σημασία και τις υποδηλώσεις του όρου *aequitas*, βλ. *Thesaurus Linguae Latinae* 1.1013-1017.

στην αντίθεση *servi* και *liberi*, σύμφωνα με το οποίο για να μπορούμε να είμαστε ελεύθεροι πρέπει να είμαστε δούλοι των νόμων.

Παρόμοιες σκέψεις για τους νόμους βλέπουμε και στο χωρίο του Κικέρωνα από το έργο του *De finibus bonorum et malorum* που βρίσκουμε στο **Μάθημα XLVI: Το γενικό συμφέρον μπαίνει πριν από το ατομικό**, κατά τη διδασκαλία του οποίου θεωρώ χρήσιμη τη σύνδεση με το **Μάθημα VI: Οι νόμοι**, λόγω των κοινών σημείων που παρουσιάζουν. Εδώ τονίζεται ότι οι νόμοι θέτουν τη σωτηρία, την ευημερία και την ωφέλεια του συνόλου πάνω από την ατομική και επιπλέον η υπακοή στους νόμους εμφανίζεται ως μία πρακτική που συνδέεται με τον καλό και σοφό άνθρωπο, όπως και στο προηγούμενο κείμενο: *Ut enim leges omnium salūtem singulōrum salūti antepōnunt, sic vir bonus et sapiens et legibus parens consulit utilitāti omnium plus quam unīus alicuius aut suae*.

Θα συνεχίσουμε τώρα με πτυχές της πολιτικής ζωής της Ρώμης που απαντούν στα σχολικά εγχειρίδια. Οι Ρωμαίοι ήταν ιδιαίτερα υπερήφανοι για τη δημοκρατία τους, τη *libera res publica*, όπως την αποκαλούσαν. Μάλιστα ο Κικέρωνας στην πολιτική του σκέψη δεν διστάζει να τη συγκρίνει με την ελληνική. Ο τρόπος με τον οποίο εκδιώχθηκε η βασιλεία περί το 509 π.Χ. συνετέλεσε ώστε η ανάμνησή της να είναι έντονα αρνητική και οι όροι *rex* και *regnum* να ακούγονται αποκρουστικοί. Αξίζει να σημειωθεί ότι, ακόμη και όταν το πολίτευμα ήταν ξεκάθαρα μοναρχικό (*Principatus*), οι αυτοκράτορες φρόντιζαν να διατηρούν μια επίφαση συνέχισης της *res publica*, ο δε Αύγουστος, ο πρώτος αυτοκράτορας, αρνήθηκε μετά βδελυγμίας τον τίτλο *rex*, όταν του προσφέρθηκε μετά τη νίκη του στη Ναυμαχία του Ακτίου, και αντ' αυτού προτίμησε τον τίτλο *Imperator*, που δεν είχε αρνητικές υποδηλώσεις και μέχρι τότε συνδεόταν κατά κύριο λόγο με τον στρατηγό.

Στο θέμα της μετάβασης από τη βασιλεία στη δημοκρατία είναι αφιερωμένο το **Μάθημα IX: Η εγκαθίδρυση της δημοκρατίας στη Ρώμη**. Ο γιος του βασιλιά Ταρκύνιου του Υπερήφανου, ο Σέξτος Ταρκύνιος, βίασε τη Λουκρητία, τη σύζυγο του Ταρκύνιου Κολλατίνου, η οποία απεκάλυψε το γεγονός και αμέσως μετά επέλεξε την αυτοκτονία. Αυτό εξόργισε τον λαό, που οδηγήθηκε σε εξέγερση με κάλεσμα του Ιούνιου Βρούτου, του θείου της Λουκρητίας, αφαίρεσε την εξουσία από τον βασιλιά και αποφάσισε την εκλογή δύο υπάτων με ετήσια θητεία, έτσι ώστε να μην επανέλθει ο κίνδυνος τυραννικής διακυβέρνησης, αφού ο ένας ύπατος θα μπορούσε να συγκρατήσει τον άλλο σε περίπτωση εκτροπής του ενός. Το κείμενό μας δίνει αφορμή για κάποιες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις. Η βασιλεία συνδέθηκε στο μυαλό των Ρωμαίων με την αυθαιρεσία και τη διάπραξη ηθικών εγκλημάτων, όπως ο

βιασμός γυναικών, ενώ η δημοκρατία σχετίστηκε με την αποκατάσταση της ηθικής τάξης, την τιμωρία των ενόχων, όσο ψηλά και αν βρίσκονται, και με την ελευθερία.

Σχεδόν συνώνυμος του όρου *rex* είναι ο όρος *tyrannus*. Στο προλογικό σημείωμα του **Μαθήματος XLIV: Η ζωή των τυράννων**, διαβάζουμε τα εξής: «Ο όρος χρησιμοποιείται σχεδόν ως συνώνυμο του *rex* (βλ. την εισ. στο μάθ. IX), για να χαρακτηρίσει αυτόν που – σύμφωνα με την άποψη κάποιου– επιβουλεύεται τη δημοκρατία ή ασκεί την πολιτική εξουσία σε βάρος του λαού και χωρίς τον παραμικρό ηθικό φραγμό. Ο ίδιος ο Κικέρωνας χαρακτηρίζει ως «τυράννους» πολλούς σύγχρονους του πολιτικούς και αναγκάζεται να υπερασπίσει τον εαυτό του απέναντι στην ίδια κατηγορία». Στο λατινικό κείμενο, που προέρχεται από το *De amicitia* του Κικέρωνα, αναλύεται σε βάθος η αδυναμία των τυράννων να έχουν αληθινές φιλίες, καθώς ο φόβος, η υποκρισία, η καχυποψία, η απουσία εμπιστοσύνης και η κολακεία χαρακτηρίζουν τις σχέσεις τους. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο οι τύραννοι είναι καταδικασμένοι να ζουν μια ζωή αποκομμένη από την πραγματικότητα, την οποία αντιλαμβάνονται μόνο όταν χάσουν την εξουσία.

Η υπέρμετρη φιλοδοξία, ένα ανθρώπινο ελάττωμα που πολλές φορές επικρίθηκε στις θεωρητικές διακηρύξεις των Ρωμαίων, αποτέλεσε έναν από τους μεγαλύτερους κινδύνους για τη ρωμαϊκή δημοκρατία και εκδηλώθηκε είτε με συνωμοσίες είτε ακόμη και με εμφυλίους πολέμους. Η πιο γνωστή συνωμοσία είναι αυτή του Λεύκιου Σέργιου Κατιλίνα, στην οποία αναφέρονται τόσο το προερχόμενο από τον Σαλλουστίο **Μάθημα XIX: Η συνωμοσία του Κατιλίνα** όσο και το προερχόμενο από τον Κικέρωνα **Μάθημα XLII: Ο Κικέρωνας και η συνωμοσία του Κατιλίνα**. Ο τελευταίος, ανθυποψήφιος του Κικέρωνα στις εκλογές του 64 π.Χ. για την ανάδειξη υπάτου για το έτος 63 π.Χ., κατά τις οποίες αναδείχθηκαν ύπατοι ο Κικέρωνας και ο Γάιος Αντώνιος, όταν το φθινόπωρο του 63 π.Χ. ηττήθηκε ξανά στην εκλογική αναμέτρηση για την ανάδειξη υπάτου για το έτος 62 π.Χ., αποφάσισε να καταλάβει την εξουσία με τη βία. Ο Κικέρωνας αποκάλυψε τη συνωμοσία και την κατέπνιξε εκτελώντας κάποιους από τους συνωμότες, ο δε Κατιλίνας σκοτώθηκε στο πεδίο της μάχης που διεξήχθη στις αρχές του 62 π.Χ. κοντά στην ετρουσκική πόλη Pistorium.

Στο κείμενο του Σαλλουστίου, ο οποίος πολιτικά βρίσκεται πλησιέστερα στον Ιούλιο Καίσαρα παρά στη συγκλητική αριστοκρατία, δίνεται έμφαση στην αριστοκρατική καταγωγή του Κατιλίνα (ισχυριζόταν ότι η γενιά του προερχόταν από τον Σέργεστο, σύντροφο του μυθικού Αινεία) και τονίζεται η αντίθεση ανάμεσα σε αυτή και τον φαύλο χαρακτήρα του (*Lucius Sergius Catilina, nobilissimi generis vir sed ingenii pravissimi, contra rem publicam*

coniurāvit). Το ίδιο αφήνεται να εννοηθεί και για τους οπαδούς του (*Eum clari quidam sed improbi viri consecūti erant*). Επιπλέον, υποβαθμίζεται η συμβολή του Κικέρωνα στην καταστολή της συνωμοσίας (δηλώνεται μόνο ότι ο Κικέρωνας εξεδίωξε τον Κατιλίνα από την πόλη: *Catilīna a Cicerōne ex urbe expulsus est*) και επισημαίνεται η σκληρότητα της σύγκρουσης που συμπεριέλαβε ακόμη και εκτελέσεις φυλακισμένων (πβ. τη φράση *Socī eius deprehensi sunt et in carcere strangulāti sunt*).

Στο κείμενο του Κικέρωνα επιχειρείται να τονισθεί ο δικός του ρόλος στη διάσωση της πολιτείας από τη συνωμοσία και να επικριθούν όσοι είτε δεν αντιλαμβάνονται τον κίνδυνο είτε τον υποβαθμίζουν. Χρησιμοποιεί και αυτός το επίθετο *improbus* για να χαρακτηρίσει όσους διάκεινται φιλικά προς τον Κατιλίνα, επισημαίνει την υποστήριξη του τελευταίου από μέλη της συγκλήτου με κύρος και πασχίζει να πείσει ότι ο ίδιος κάθε άλλο παρά με αυστηρότητα διαχειρίζεται την υπόθεση (*quorum auctoritātem secūti multi, non solum improbi verum etiam imperīti, si in hunc animadvertissem, crudeliter et regie id factum esse dicerent*). Ο ρήτορας διαισθάνεται τον κίνδυνο να κατηγορηθεί για σκληρότητα και αυταρχισμό και αγωνίζεται να πείσει τους συμπολίτες του ότι δεν έπραξε τίποτε που θα μπορούσε να δικαιολογήσει τέτοιες κατηγορίες. Η ανησυχία του αποδείχθηκε βάσιμη, καθώς το 58 π.Χ., λίγα μόνο χρόνια μετά την καταστολή της συνωμοσίας του Κατιλίνα, ο ίδιος ο Κικέρωνας εξορίστηκε από τη Ρώμη με το αιτιολογικό ότι προχώρησε στην εκτέλεση συνωμοτών χωρίς να προηγηθεί δίκη. Με πολιτική διορατικότητα ο Κικέρωνας προσπάθησε, έστω και ανεπιτυχώς, να προλάβει τέτοιες επικρίσεις και γι' αυτό συνέδεσε τις όποιες κατηγορίες εναντίον του για σκληρότητα και αυταρχικότητα με ανθρώπους αχρείους και άπειρους (*non solum improbi verum etiam imperīti*). Εκτός των άλλων, το γεγονός αυτό αποκαλύπτει πόσο βαριά εξακολουθούσε να ακουγόταν η μομφή για αυταρχική, βασιλική συμπεριφορά (*regie*) τέσσερις και πλέον αιώνες μετά την κατάργηση της βασιλείας.

Ακόμη σφοδρότερες είναι οι διαμάχες των εμφυλίων πολέμων, οι οποίοι ταλάνισαν τη Ρώμη σε αρκετές φάσεις της ιστορίας της, ιδίως κατά την περίοδο της ύστερης δημοκρατίας. Το **Μάθημα XXXVII: Η κατάρα των εμφυλίων πολέμων**, προερχόμενο από τον Κικέρωνα (*Ad familiares* 4.9), αποτελεί μία εξαιρετική ανάλυση της οδυνηρής πραγματικότητας των τελευταίων δεκαετιών της δημοκρατίας με εμβάθυνση στην ψυχολογία των αντιπάλων και με έμφαση στη συμπεριφορά των νικητών. Στην επιστολή του αυτή ο Κικέρωνας αρχικώς δηλώνει ότι λόγω της κρίσιμης κατάστασης στην οποία περιήλθε η πολιτεία εξαιτίας των εμφυλίων πολέμων μόνο η θεϊκή παρέμβαση ή κάποιο τυχαίο γεγονός θα μπορούσε να

εξασφαλίσει τη σωτηρία των πολιτών (*In eum locum res deducta est, ut, nisi qui deus vel casus aliqui subvenerit, salvi esse nequeāmus*). Ο ίδιος προβάλλει και στο χωρίο αυτό το κεντρικό του πολιτικό μήνυμα, αυτό της *concordia ordinum*, της ομόνοιας των τάξεων: *Equidem, ut vēni ad urbem, non destiti omnia et sentire et dicere et facere, quae ad **concordiam** pertinērent*. Πρόκειται για μία ιδέα που συχνά συνοδεύεται στην πολιτική σκέψη του Κικέρωνα από την έννοια του *consensus bonorum omnium*, δηλαδή της συναίνεσης όλων των αγαθών, που αποτελεί ένα άλλο ζητούμενο του πολιτικού ανδρός. Όταν όμως το μήνυμα της ομόνοιας στο εσωτερικό της πολιτείας δεν βρίσκει ανταπόκριση, τότε μπορεί να εκδηλωθεί ο εμφύλιος πόλεμος, ο οποίος συνιστά ό,τι πιο άθλιο μπορεί να υπάρξει (*etsi ego clamābam nihil esse bello civīli **miserius**. Omnia sunt **misera** in bellis civilibus, sed nihil **miserius** quam ipsa victoria*). Ο Κικέρωνας προσδιορίζει τον εμφύλιο πόλεμο με τον όρο *furor* (μανία, παράνοια), υποδηλώνοντας με τον τρόπο αυτό τόσο την απουσία λογικής όσο και την ψυχική ασθένεια που χαρακτηρίζει τέτοιες καταστάσεις. Πρόκειται για έναν όρο με έντονη παρουσία στην πολιτική σκέψη του Κικέρωνα, τον οποίο αποδίδει συχνά σε πολιτικούς του αντιπάλους με κυρίαρχο το στοιχείο της απληστίας, της φιλοδοξίας, του λαϊκισμού. Κατά τον Κικέρωνα, η εμπλοκή στους εμφύλιους πολέμους διαφθείρει όλους τους μετέχοντες σε αυτόν, αλλά έχει μεγαλύτερο αντίκτυπο στους νικητές, διότι αυτοί καθίστανται αγριότεροι και πιο αχαλίνωτοι λόγω της νίκης τους, αφού ακόμη και αν δεν είναι τέτοιοι εκ φύσεως, γίνονται τέτοιοι κατ' ανάγκη. Επιπλέον, η έκβαση ενός εμφυλίου πολέμου οδηγεί τους νικητές όχι μόνο στο να πράττουν ό,τι θέλουν οι ίδιοι αλλά και ό,τι θέλουν αυτοί που τους βοήθησαν να κερδίσουν τη νίκη, καθώς καθίστανται υπόχρεοι και δέσμιοί τους (*nihil **miserius** quam ipsa **victoria**: ea **victōres** ferociōres impotentioresque reddit, ut, etiamsi natūrā tales non sint, necessitāte esse cogantur. Bellōrum enim civilium exitus tales sunt semper, ut non solum ea fiant, quae velit **victor**, sed etiam ut **victor** obsequātur iis, quorum auxilio **victoria** parta sit*).

Τις καταστροφικές συνέπειες των εμφυλίων πολέμων διαβάζουμε και στο **Μάθημα XXXIII: Καιρός για ανασυγκρότηση**, προερχόμενο πάλι από τον Κικέρωνα, αυτή τη φορά από τον λόγο του *Pro Marcello*. Ο λόγος αυτός απευθύνεται προς τον Ιούλιο Καίσαρα μετά τη νίκη του στον εμφύλιο πόλεμο με τον Πομπήιο στη μάχη στα Φάρσαλα (48 π.Χ.) και την απόφαση του νικητή στρατηγού να επιτρέψει στον πολιτικό του αντίπαλο Μάρκο Κλαύδιο Μάρκελλο να επιστρέψει στη Ρώμη από τη Μυτιλήνη, όπου είχε αυτοεξορισθεί (46 π.Χ.). Καθώς ο λόγος αυτός είναι ευχαριστήριος προς τον Καίσαρα και εξαίρει την επιείκεια (*clementia*) και τις ηγετικές ικανότητες του τελευταίου, ο Κικέρωνας εγκωμιάζει τον

μονοκράτορα πλέον στρατηγό και δεν διστάζει στο πνεύμα αυτό να χαρακτηρίσει αναγκαίο τον εμφύλιο πόλεμο που τον ανέδειξε: *Omnia sunt excitanda tibi uni, C. Caesar, quae iacere sentis percussa atque prostrata impetu belli ipsius, quod necesse fuit*. Ωστόσο, δεν παραλείπει να παρουσιάσει με δραματικό τρόπο τις καταστροφικές συνέπειες του πολέμου αυτού, ο οποίος ανέτρεψε και κατέλυσε τα πάντα. Μάλιστα προβάλλεται ο αντίκτυπός του σε πολλά επίπεδα, μεταξύ των οποίων αναφέρονται ρητώς η κατάρρευση του θεσμού της δικαιοσύνης, η απώλεια της εμπορικής πίστης και της οικονομικής ζωής γενικότερα, η αδυναμία συγκράτησης των παθών και των ερωτικών ενστίκτων και η μείωση του πληθυσμού, και για τον λόγο αυτό ο ρήτορας ζητεί τη θέσπιση αυστηρών νόμων που θα αποκαταστήσουν τη διασαλευθείσα τάξη: *constituenda iudicia, revocanda fides, comprimendae libidines, propaganda suboles; omnia quae dilapsa iam diffluxerunt, senēris legibus vincienda sunt*. Εκτός αυτών των πρακτικών ζητημάτων ο Κικέρωνας αναφέρεται γενικότερα στην κατάρρευση της *res publica* επισημαίνοντας τα πλήγματα που αυτή υπέστη στο κύρος της και στη σταθερότητά της: *In tanto civili bello, in tanto ardore animorum et armorum, quassata res publica multa perdidit et ornamenta dignitatis et praesidia stabilitatis suae*. Καυτηριάζει το πάθος των ψυχών και των όπλων στον εμφύλιο πόλεμο Καίσαρα και Πομπήιου και επικρίνει και τους δύο στρατηγούς, διότι κατά τη διάρκειά του προέβησαν σε πολλές πράξεις που δεν θα επέτρεπαν να συμβούν εν καιρώ ειρήνης: *multaque uterque dux fecit armatus, quae idem togatus fieri prohibuisset*. Με τη φράση αυτή ο Κικέρωνας έντεχνα υπογραμμίζει τη διαβρωτική δύναμη των εμφυλίων πολέμων, η οποία επηρεάζει όλους τους εμπλεκομένους και οδηγεί σε αλλοίωση των χαρακτήρων τους. Η ιατρική εικονοποιία στο τέλος του κειμένου εμφανίζει τον εμφύλιο πόλεμο ως ασθένεια της πολιτείας και τον Ιούλιο Καίσαρα ως αυτόν που θα θεραπεύσει τα τραύματά της: *Quare subveniendum reipublicae est et omnia nunc belli vulnera tibi sananda sunt, quibus praeter te mederi nemo potest*.

Το θέμα των εμφυλίων συγκρούσεων και συνωμοσιών απαντά στα σχολικά εγχειρίδια και σε αρκετές άλλες περιπτώσεις, όπως π.χ.

- στο **Μάθημα XIV: Ένα φοβερό όνειρο**, όπου βλέπουμε ότι ο Οκταβιανός τιμώρησε με θάνατο τον Κάσσιο από την Πάρμα, ο οποίος είχε συνταχθεί με τον αντίπαλό του, τον Μάρκο Αντώνιο, στη Ναυμαχία του Ακτίου (*Post bellum Actiacum Cassius Parmensis, qui in exercitu M. Antonii fuerat, Athenas confugit [...] Nam Octavianus supplicio capitis eum adfecit*),

- στο **Μάθημα XX: Πίσω από τις κουρτίνες ή πώς ο Κλαύδιος έγινε αυτοκράτορας**, όπου γίνεται αναφορά στη συνωμοσία που οδήγησε στη δολοφονία του Καλιγούλα και στην άνοδο του Κλαυδίου στον θρόνο,
- στο **Μάθημα XXIII: Ένας υπέροχος άνθρωπος**, όπου διαβάζουμε ότι ο Καικίνας Παίτος, σύζυγος της Αρρίας, συμμετείχε στο αποτυχημένο κίνημα του Σκριβωνιανού εναντίον του αυτοκράτορα Κλαυδίου, συνελήφθη, καταδικάστηκε και διατάχθηκε να αυτοκτονήσει,
- στο **Μάθημα XLIII: Η οργή της μάνας**, όπου ο Κοριολανός στρέφεται με όπλα εναντίον της ίδιας του της πατρίδας, ένα κείμενο στο οποίο εκτός της προσωπικής φιλοδοξίας θα πρέπει να επισημανθεί και η πάλη των τάξεων (πατρικίων και πληβείων) που λανθάνει πίσω από το συγκεκριμένο γεγονός,
- στο **Μάθημα XLIX: Η Πορκία και ο Βρούτος**, όπου το κείμενο εντάσσεται στο ευρύτερο θέμα της συνωμοσίας του Βρούτου με στόχο τη δολοφονία του Ιουλίου Καίσαρα που παρουσιάστηκε από τους συνωμότες ως τυραννοκτονία.

Θα ήθελα να σταθώ λίγο περισσότερο στο **Μάθημα XL: Ακλόνητη αποφασιστικότητα μπροστά στις απειλές του δικτάτορα**, το οποίο αναφέρεται στον εμφύλιο πόλεμο του Μάριου με τον Σύλλα. Το κείμενο αυτό απηχεί το κλίμα τρομοκρατίας που κυριάρχησε στη Ρώμη κατά τη δικτατορία του Σύλλα (82-79 π.Χ.), ο οποίος έγινε διάσημος για τις προγραφές (*proscriptiones*) των πολιτικών του αντιπάλων. Όπως μάλιστα διαβάζουμε, προσπάθησε να αναγκάσει τη Σύγκλητο να κηρύξει τον Γάιο Μάριο, τον κυριότερο αντίπαλό του, εχθρό της πολιτείας (*hostis populi Romani*), γεγονός που δείχνει το βάθος του διχασμού που επιφέρει ο εμφύλιος πόλεμος. Αξίζει να σημειωθεί ότι παρόμοια πρακτική ακολουθήθηκε και από αρκετούς άλλους κατά τα χρόνια της ύστερης δημοκρατίας. Για παράδειγμα, ο Κικέρωνας κατ' επανάληψη χαρακτηρίζει τον Κατιλίνα ως *hostis*. Με τον τρόπο αυτό επιχειρείται να αποκοπεί ο αντίπαλος από την εθνική του ταυτότητα και από το κοινωνικό σύνολο, έτσι ώστε ως εχθρός της πολιτείας να μπορεί να αντιμετωπισθεί με τη μέγιστη αυστηρότητα και η σύγκρουση μαζί του να εμφανισθεί όχι ως *bellum civile*, κάτι που θεωρούνταν ανόσιο και ανεπίτρεπτο, αλλά ως *bellum externum et iustum* και συνεπώς επιτρεπτό.

Θα ολοκληρώσω την ανακοίνωσή μου με αναφορά σε μία άλλη πτυχή του πολιτικού βίου των Ρωμαίων, το θέμα της **εξορίας**, σχολιάζοντας το πώς αυτό απαντά στα σχολικά εγχειρίδια. Συνήθως στη Ρώμη η εξορία ήταν μία εθελούσια επιλογή, όταν κάποιος είχε

καταδικαστεί για ποινικά αδικήματα, καθώς τότε του επιβαλλόταν απαγόρευση χρήσης νερού και φωτιάς (*aqua et igni interdictio*), έχανε την προστασία που του παρείχε η ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη και μπορούσε να δολοφονηθεί χωρίς ο δολοφόνος του να υποστεί κυρώσεις. Καθώς μεσολαβούσα ένα χρονικό διάστημα ανάμεσα στην καταδίκη και την επιβολή ποινής, ο καταδικασμένος επέλεγε την εξορία, την οποία προφανώς προτιμούσε από τον θάνατο.⁷

Η πιο γνωστή εξορία είναι αυτή του ποιητή Οβιδίου, η οποία αναφέρεται στο **Μάθημα I: Ο εξόριστος ποιητής**, όπου οι μαθητές πληροφορούνται ότι για κάποιο λόγο που δεν γνωρίζουμε ακριβώς ο Οβίδιος εξορίστηκε από τον Αύγουστο στους Τόμους της Μαύρης Θάλασσας (άλλοι εικάζουν ότι αυτό έγινε λόγω σχέσεων με την Ιουλία, την κόρη του Αυγούστου, άλλοι λόγω του έργου του *Ars Amatoria* που δεν ήταν συμβατό με το ηθικολογικό πρόγραμμα του αυτοκράτορα, ενώ δεν λείπουν και αυτοί που ισχυρίζονται ότι όλο αυτό ήταν απλώς μία λογοτεχνική πόζα του ποιητή και ότι στην πραγματικότητα δεν εξορίστηκε ποτέ). Στο πλαστό αυτό κείμενο, που απηχεί σκέψεις του ποιητή από τα έργα του *Tristia* και *Epistulae ex Ponto*, κυριαρχεί η ιδέα των δεινών της εξορίας, με ρητές αναφορές στα παράπονά του, την αντίξοχη τύχη του, τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης στην περιοχή λόγω των βάρβαρων κατοίκων της και του ψύχους της, τις έγνοιες και τις δυστυχίες του, την αδικία που υπέστη: *Ovidius poëta in terrā Ponticā exulat. Epistulas Rōmam scriptitat. Epistulae plenae querelārū sunt. Rōmam desiderat et fortunam adversam deplorat. Narrat de incolis barbaris et de terrā gelidā. Poëtam curae et miseriae excruciant. Epistulis contra iniuriam repugnat. Musa est unica amīca poëtae.*

Αντίθετα, στο **Μάθημα XXXV: Ο φιλόσοφος μπροστά στα δεινά της εξορίας**, βλέπουμε το θέμα από μία εντελώς διαφορετική γωνία. Το χωρίο αυτό προέρχεται από την *Consolatio ad Helviam matrem*, τον παραμυθητικό λόγο που συνέθεσε ο Σενέκας για να παρηγορήσει τη μητέρα του Ελβία που θρηνεί για την εξορία του στην Κορσική. Εδώ το ζήτημα της εξορίας προσεγγίζεται από φιλοσοφική σκοπιά και ο Σενέκας προβάλλει τη στωική ιδέα ότι τα δεινά της εξορίας δεν μπορούν να αγγίξουν τον σοφό άνθρωπο, αφού οι εξωτερικές συνθήκες, όπως η εξορία κάποιου και η φτώχεια που αυτή συνεπάγεται, ανήκουν στα λεγόμενα *ἀδιάφορα* (*indifferentia*) για την κατάκτηση της αρετής. Θα μπορούσε εύλογα να ισχυρισθεί κανείς ότι ο Σενέκας εμμέσως και εντέχνως διαλέγεται με τον Οβίδιο (και με τον Κικέρωνα

⁷ Για το θέμα της εξορίας στη Ρώμη, βλ. π.χ. G. R. Kelly, *A History of Exile in the Roman Republic*, Cambridge 2006.

προηγούμενως) και επιχειρεί να εμφανισθεί ως μία προσωπικότητα ικανή να αντιμετωπίσει επιτυχέστερα από τους λογοτεχνικούς προδρόμους του τις αντιξοότητες της ζωής.

Η εξορία ως *ἀδιάφορον* για την κατάκτηση της αρετής παρουσιάζεται ξεκάθαρα και σε ένα άλλο κείμενο προερχόμενο από τον στωικό φιλόσοφο Σενέκα, αυτό στο **Μάθημα XXXIX: Ένα πρότυπο ιδανικού ανθρώπου**, όπου δηλώνεται ότι ο ιδανικός σοφός άνθρωπος, ο *sapiens*, μπορεί να εκδηλώσει την αρετή (*virtus*) ανεξαρτήτως χώρου και ανεξάρτητα από την τύχη (*fortuna*), είτε στην πατρίδα του είτε στην εξορία: *Eōdem modo sapiens virtutem, si licēbit, in divitiis explicābit, si minus, in paupertāte; si poterit, in patriā, si minus, in exilio; si poterit, imperātor, si minus, miles; si poterit, integer, si minus, debilis. Quamcumque fortunam acceperit, aliquid ex illa memorabile efficiet*. Για τους Στωικούς σημασία έχει η γνώση του τρόπου που θα πρέπει να λειτουργήσει κανείς για την επίτευξη της αρετής και όχι οι εξωτερικές συνθήκες (π.χ. ο πλούτος και η φτώχεια, η ζωή στην πατρίδα ή στην εξορία, η ιεραρχία στην εξουσία, η υγεία ή η ασθένεια), οι οποίες δεν μπορούν ούτε να διευκολύνουν ούτε να εμποδίσουν τον αγώνα του σοφού να κατακτήσει την αρετή και γι' αυτό αποκαλούνται *ἀδιάφορα*.

Αναφορές στο θέμα της εξορίας παρατηρούμε επίσης:

- Στο **Μάθημα XXI: Πώς πήρε το όνομά του το Pisaurum**, όπου διαβάζουμε για την εξορία του Κάμιλλου στην Αρδέα μετά την κατηγορία ότι παρανόμως οικειοποιήθηκε μέρος της λείας μετά την κατάληψη των Βηίων της Ετρουρίας αλλά και την επιστροφή του στην εξορία όταν ανέκτησε τον χρυσό της Ρώμης από τους Γαλάτες, απ' όπου ανακλήθηκε για την επιτυχία του αυτή: *Brenno duce Galli, apud Alliam flumen delētis legiōnibus Rōmanōrum, evertērunt urbem Rōmam praeter Capitōlium, pro quo immensam pecuniam accepērunt. Tum Camillus, qui diu apud Ardeam in exilio fuerat propter Vēientānam praedam non aequo iure divīsam, absens dictātor est factus; is Gallos iam abeuntes secūtus est: quibus interemptis aurum omne recēpit. Quod illic appensum civitāti nomen dedit: nam Pisaurum dicitur, quod illic aurum pensātum est. Post hoc factum rediit in exilium, unde tamen rogātus reversus est.*
- Στο **Μάθημα XLIV: Η ζωή των τυράννων**, όπου παρατίθενται τα διάσημα λόγια του Ταρκύνιου κατά την εξορία του ότι έμαθε ποιους είχε πιστούς φίλους και ποιους όχι όταν πλέον δεν μπορούσε να κάνει χάρη σε κανέναν από τους

δύο: *Hoc est quod Tarquinius dixisse ferunt **exulantem**: «Tum intellexi, quos fidos amīcos habuissem, quos infidos, cum iam neutris gratiam referre poteram».*

- Στο **Μάθημα XLVII: Ο Αύγουστος και η φιλαρέσκεια της κόρης του Ιουλίας**, όπου στο προλογικό σημείωμα διαβάζουμε ότι ο Αύγουστος δεν δίστασε να εξορίσει ακόμη και τη μοναχοκόρη του Ιουλία για ανηθικότητα και παρέχονται πιθανοί λόγοι που τον ώθησαν σε αυτή του την ενέργεια.

Η διδασκαλία του μαθήματος των Λατινικών στο λύκειο δεν μπορεί και δεν πρέπει να περιορίζεται σε γνώσεις στη μετάφραση, τη γραμματική και το συντακτικό, αγνοώντας άλλες σοβαρές πτυχές, όπως γινόταν παλαιότερα. Άλλωστε, το λατινικό κείμενο δεν γίνεται πλήρως κατανοητό, αν εξετάζεται μόνο μορφολογικά, αποκομμένο από τον δημιουργό του και το ευρύτερο περιβάλλον στο οποίο παρήχθη, χωρίς κάποια σύνδεση με τον ρωμαϊκό κόσμο και την πολύπλευρη συμβολή του τελευταίου στην εξέλιξη της ιστορίας των ιδεών, στη νεότερη λογοτεχνία και σκέψη και γενικότερα στον σύγχρονο πολιτισμό. Η ανάδειξη πτυχών του κοινωνικού και πολιτικού βίου των Ρωμαίων συμβάλλει συνεπώς στην υλοποίηση των ευρύτερων στόχων του μαθήματος, παρέχοντας παράλληλα την ευκαιρία για χρήσιμες συνδέσεις και συγκρίσεις με την εποχή μας και προάγοντας την έννοια της πολιτότητας.